

A MŰVELŐDÉS ÉS A KULTURÁLIS ÉLET ALAKULÁSA BUDAPESTEN
(1873-1945)

A Buda, Pest és Óbuda egyesítése és a felszabadulás között 1873-tól 1945-ig eltelt csaknem háromnegyed évszázad Budapest fejlődésében minden szempontból rendkívül jelentős korszak volt.

Budapest már a városegysítés időpontjában is Magyarország legnagyobb közlekedési csomópontja, legnagyobb áru-, hitel- és pénzpiaca, legnagyobb és legdifferenciáltabb ipari területi koncentrációja, - e bázison pedig Magyarországnak immár nemcsak legnépesebb, de egyben műszaki urbanizációját tekintve is legmodernebb, építészeti megjelenésében is legvárosiasabb városa. A rendkívül jelentős országos gazdasági központi funkciókat az ország adminisztratív-politikai központjának, a fővárosnak sajátos funkciói egészítik ki. Igy funkciói révén Budapest a magyarországi városfejlődésben már eleve olyan súlyra tett szert, mely korszakunkban is állandóan növekedni fog.

Jól fejezi ki ezt a város népességszámának emelkedése: az 1869-ben 280 ezernyi lakosság, tulnyomó részében bevándorlás eredményeképpen, 1910-ig 880 ezerre, 1930-ig 1 millióra nőtt fel; a várost körülvevő elővárosi övezetben, melyet 1949-ben majd jogilag is a fővároshoz fognak csatolni, ezen idő alatt a népességszám 21 ezerről (1869) 435 ezerre (1930) nő. Budapest népességére nézve 1869-ben Európának 16. városa, - 1930-ra a budapesti agglomeráció már az 5. helyen áll. S a társadalomszerkezetének egészét tekintve a feudális maradványok szívós konzerválódása által jellemzett Magyarországon Budapest társadalma kezdettől fogva a legtisztábban polgári szerkezetben rendeződik össze: olyanban azonban, melyet a középpolgári rétegek mindvégig viszonylagos gyengesége mellett erős kispolgári és alkalmazotti rétegek és a korszak folyamán egyre erősödő ipari proletáriátus, nagyipari munkásság jelenléte jellemez.

I.

Budapest kulturájában (a továbbiakban e fogalomkörhöz számítva természetesen a sajátlagosan tudományos és művészeti területeket is) a városfejlődés ilyen menete két vonatkozásban is éreztette hatását:

1. Egyrészt Budapest székhelyévé vált a kultura országos funkcióinak - elsősorban a kulturális élet egyes ágazatainak természetszerűen a fővárosba telepített, vagy ugyancsak természetszerűen maguktól is odatelepülő vezető intézményei révén, melyek az ágazat országosan legmagasabb, illetve hivatalosan legmagasabbnak elismert, az európai illetve a világszínvonalhoz igazodó színvonalát országos szinten hivatottak képviselni és közvetíteni. A továbbiakban ezt intézményes kulturának fogjuk nevezni, jóllehet tisztában vagyunk vele: e megjelölés nem teljesen fedi az általa jelölni kívánt fogalmat, (melyet társadalmi bázisa alapján elit kulturának is lehetne nevezni). E kultura eredetében és megjelenésében legjellegzetesebb vonását: intézményeken át történő, tudatos irányítottágát azonban mégis kifejezi.

Másrészt ugyanakkor Budapest színhelyévé válik egy, az intézményeken kívül, de azok áttételes befolyásától persze mégsem teljesen függetlenül alakuló, a kultura különböző ágazatainak e heterogén összetételű; eredetét, hagyományait tekintve, de a munkamegosztás fejlettsége folytán is igen erősen differenciálódott népességen átszűrt, elsősorban tömegjelenségeit; tehát a legszélesebb körű társadalmi befogadásra alkalmasnak bizonyult elemeket már korán szerves egységbe olvasztó sajátos, az egybeolvadás eredményeképpen sokban már önállóan is tekinthető nagyvárosi helyi kulturának is. Ezt a továbbiakban spontán kulturának fogjuk nevezni és jóllehet egészében ez sem fedi az általa jelölni kívánt fogalmat (melyet társadalmi bázisa alapján tömegkulturának is lehetne nevezni), e kultura eredetének és megjelenésének legjellegzetesebb vonását: a fentemlített vezető intézményeken kívül, a

kulturális tömegjelenségekben a társadalom spontán igényeinek megfelelően válogatva, sőt a társadalom által tovább is formálva történt létrejöttét mégis jól kifejezi.

2. E kettéválás persze nemcsak intézményesség, illetve spontaneitás külön, eltérő és különböző eszményeket követő utjait jelenti: a választóvonal közöttük alapjában - mint arra már utaltunk is - a korszakra jellemző társadalmi tagozódás nagy határvonala mentén húzódik. A kulturális központi funkciók intézményei által képviselt kultúra ugyanis hivatalosan elsősorban az intézmények jórésztét fenntartó, illetve befolyásoló uralkodóosztály igényeit elégíti ki; s ennek megfelelően felvevői és alkalmazói is elsősorban az értelmiség és a jómódu művelt polgárság soraiból kerülnek ki.

A sajátosan budapesti, nagyvárosi, a kulturális tömegjelenségeket felhasználó, azokból spontánul létrejött kultúra bázisát felvevőként és alkalmazóként elsősorban a lakosság legszélesebb tömegei alkotják: a kispolgárság és a munkásosztály.

A választóvonal természetesen sem genetikussá, sem társadalmi szempontból nem tekinthető merevnek. Hiszen egyrészt a spontán kultúrában kezdettől fogva igen jelentős szerepet játszanak az intézményes kultúrából (a műveltségnek részint általában az iskoláztatás, részint a tömegkommunikációs eszközök szélesedő hatóköre révén) leszivárgó, a XIX. században még inkább csak annak korábbi állapotára jellemző - korszakunk folyamán, s főleg a századfordulótól azonban annak már egyre korszerűbb eredményeiből is merítő - elemek. Másrészt éppen az értelmiség és a jómódu polgárság részéről is egyre több tudatos kezdeményt látunk majd a spontán kultúrában kifejeződő széles tömegigények kiszolgálására, - de így e kultúrának a tömegek közvetlen befolyása alól történő kivonására is. Ám, ha mindezekben az intézményes kultúrának a spontán kultúra felé irányuló, azt alakítani, befolyásolni akaró hatását láthatjuk is, korszakunk folyamán - elsősorban a szocialista munkásmozgalom révén - létrejönnek már azok az intézmények is, melyek képesek lesznek a spontán kultúrát kialakító és felhasználó tömegek reális problémáit és igényeit az intézményes kultúra keretei közé is beemelni. Ez míg igen nagy mértékben hozzájárul majd az uralkodóosztály e kultúrára gyakorolt befolyásának csökkenéséhez, - e kultúra az uralkodó osztály válságát tükröző vonásainak hangsúlyozásával és erősítésével magának a válságnak is egyre szélesebb körű tudatosításához, végső fokon elmélyítéséhez is elvezet. A választóvonal merevségének feloldásához hozzájárul végül az a körülmény is, hogy idővel a spontán kultúra számos - ha nem is mindig legértékesebb - eleme (például bizonyos konkrét dallamok, irodalmi, vagy képzőművészeti alkotások) a társadalom egészének is közös kulturális javává vált: itt kissé restelkedve, ott meg éppen bizonyos büszkeséggel vállalt ismeretük a társadalomban az osztálytagozódás határán mindkét irányban tulnyulva általánossá lett.

A választóvonal a két kultúra között - kivált azok peremterületein: a jellegzetesen átmeneti műfajok és stílusok esetén és kivált a fejlődés egészét tekintve - nem bizonyult tehát merevnek. De ennek ellenére is kétségtelen, hogy Budapest kulturális fejlődésére a kapitalizmus korában nagyon is e két, alapjában a szembenálló társadalmi erők irányai által meghatározott kultúra egymásmellettisége lett a jellemző. Így azután - megfelelően annak, ahogy a 3/4 évszázad folyamán Budapest társadalmának fejlődése a polgári társadalmi formáció egységén belül az ellentétes osztályerők szembenállásának és konfliktusainak során át halad előre -, a főváros kulturájának arculatára is végül a két kultúra kölcsönhatásai és konfliktusai, illetve az ellentétek egységéből adódó vonások fogják rányomni bélyegüket. És ha ez még nem egyedülálló jelenség is a korszak nagyvárosainak kultúrtörténetében, - Budapesten némileg sajátos és az átlagostól eltérő, s így a város számára végül mégis különleges helyzetet biztosító hangsúlyt fog kapni. Ennek oka egyrészt a fővárosi társadalom az átlagosnál, mint láttuk, erősebben polarizált szerkezete, másrészt a Monarchiának itt, egyik központjában, különösen érezhető válsága és végül az ezekből adódó fokozott, és a kulturális szférák konfliktusaiban is már tükröződő, sokoldalú társadalmi-politikai feszültség.

3. A Budapesten így, ellentmondásaival együtt kialakult kultúra azonban természetesen nem maradhat meg csupán budapesti jelenségnek. A magyarországi kulturális fejlődés egésze szempontjából jelentőségét nemcsak az adja meg, hogy a központi kulturális intézmények által képviselt kultúra - mint láttuk - a maga szakágazatainak országos normájává válik, - hanem az is, hogy a sajátos nagyvárosi, helyi spontán kultúra is a hazai tőkés fejlődés általános gyorsulásával és Budapest központi funkcióinak általános erősödésével együtt, az urbanitásnak, az urbánus magatartásnak, - és immár az ország legszélesebb tömegei számára - is általános érvényű, ha nem is mindig legszerencsésebb modelljét fogja jelenteni.

II.

A budapesti kulturális élet intézményeken át érvényesülő központi funkcióinak meg erősödése illetve kiépülése az egész korszakon át végig tart, - annak megfelelően alakul sorrendben és változó ütemben, ahogy a gazdasági fejlődésnek és a társadalomnak az ural kodó osztály érdekein átszűrt kulturális igényei megjelennek és intézményes kielégítést kö vetelnek.

1. E kulturális központi funkciók sorából kiemelendők azok, melyeket Budapestnek egyetemi és főiskolai város volta ad meg, s melyeknek révén a tudomány és művészet leg magasabb szintjét közvetíteni hivatott oktatói és alkotói gárda és utánpótlás is itt gyűlik össze, - valamint azok, melyek az állam legnagyobb tudományos és művészeti közgyűjté- ményeinek: levéltáraknak, muzeumoknak, könyvtáraknak, majd kutatóintézeteknek budapesti összpontosításából származnak. Más vonalon nem kevésbé jelentős az a körülmény, hogy az állam központi színházainak - és egyuttal a legjelentősebb, állandó társulattal rendelkező magánszínházaknak - is Budapest a székhelye. A kulturális élet mindezen államilag, vagy municipiálisan szervezett központi intézményeinek sorához a hasonló funkciókat ellátó és így a város kulturális központi szerepét tovább erősítő magánvállalkozások: a művelődésügy legkülönbözőbb társulatai, egyesületei, a magánosok által létesített muzeális gyűjtemények, képzőművészeti kiállító helyiségek, zenei együttesek csatlakoznak. Végül különleges szerepet játszanak az intézmények sorában az ország könyvkiadásában már az 1860-as évek óta döntő súlyra szert tett budapesti kiadóvállalatok: a legnagyobbak nagy napilapokkal, folyóíra- tokkal is rendelkeznek és ezek révén az általuk képviselt irodalmi, vagy általában kulturális irányzat számára országos körű és már szélesebb társadalmi rétegekre is kiterjedő bázist képesek biztosítani. E szempontból az első világháború után még nagyobb jelentőségre tesz szert az 1925-től rendszeresen műsorszó sugárzó (kezdetből állami irányítás alatt álló) Ma- gyar Rádió természetszerűen ugyancsak Budapestre települése - valamint a nagyrésztben magánvállalkozásban maradt magyar filmgyártás ugyancsak Budapestre koncentrációja.

2. Az így legtágabb értelemben vett központi intézmények bázisán létrejövő kultura, forrásainak közös volta folytán legtöbb vonatkozásában együtt alakul az európai átlagszínvo- nallal, sőt időnként nem egy vonatkozásában efelett is áll: kutatási, oktatási és publikálási lehetőséget nyújtva nemzetközileg is magas színvonalat képviselő alkotóknak és, elszármaz- va innen a legmagasabb nemzetközi szintig emelkedő tanítványokat is kiképezve. Természe- tes tehát, ha a magyarországi kulturális élet vonatkozásában így koncentrációdtott intézmé- nyeinek révén már a városegyesítés korában is (és ettől kezdve még erőteljesebben) csak- hamar Budapest lesz az egyetlen fórum, melynek elismerése, állásfoglalása rangot lesz ké- pes biztosítani az országos kulturális életben: itt külön is és még fokozottabb mértékben ki- emelve a tudományos és művészeti életet. És ami még több: a kultura intézményei személyi állományukat és utánpótlásukat is elsősorban Budapestről, illetve legalábbis már Budapesten ismert, vagy vidékiként is Budapesttel rendszeres kapcsolatot tartó személyek közül válo- gatják ki. E körülmény nagyban fokozza a főváros vonzóerejét mindazok számára, akik a kulturális vonatkozásban valamilyen képességet, tehetséget éreznek magukban. Budapest így már a városegyesítéskor az országnak alkotó értelmiségiekben - hovatovább a vidéki vá- rosok, hagyományos kulturális központok rovására is - leggazdagabb városává is válik. Ezt jól mutatja az a körülmény, hogy a kulturális élet összes társulásai, egyesületei nemcsak hogy - mint említettük - Budapesten tartják székhelyüket, de tagságuk nagyobb hányada vagy legalábbis mérvadó rétegük is a központi intézményekhez kapcsolódva Budapesten él. Ez tükröződik a magyar tudományos élet legmagasabb fórumának, az 1825-ben ugyancsak Bu- dapest székhellyel alapított Magyar Tudományos Akadémiának tagsági összetételében is.

3. A felzárkózás a szükségképpen a társadalmi és politikai progresszióval azonos irányba mutató egyetemes kulturális fejlődéshez természetesen nem jelenti azt, hogy a bu- dapesti intézményes kulturában nem érvényesültek konzervatív, sőt - kivált a két háború kö- zött és főleg társadalomtudományi és részben művészeti vonatkozásokban - kifejezetten reakciós nézetek és irányzatok is. Mindezeknek szélesebb körű érvényesülését és hatását azonban részint - főleg műszaki és természettudományos vonatkozásban - a tőkés társada- lomnak a gazdaság fejlődéséhez fűződő mindennél erősebb érdekei, részint - főleg a képző- és zeneművészetben, de részben az irodalomban is - a sajátosan polgári és a századforduló körüli polgári progresszió bizonyos elemeit meg nem tagadó - döntő hányadában ugyancsak budapesti - közönségnek mint felvevő piacnak igényei erőteljesen korlátozták, illetve ellen- súlyozták. Utóbbiak ugyanakkor e kulturális élet megfelelő ágazataiban egyre erőteljesebben igénylik saját maguk és problémáik ábrázolását: egy sajátosan budapesti nagyvárosi tematika

és problematika megjelenését is. A konzervatív-reakciós, és ennek keretében a Budapest által képviselt városiasodással és ennek kulturális igényeivel szembenálló hatások így elsősorban a kulturának az uralkodó osztály által közvetlenül befolyásolt, elsősorban ideológiai vonatkozású területein, illetve ezek intézményein át érvényesültek.

Az elsősorban Budapest által képviselt intézményes kulturának ilyen megoszlása azonban arra is utal, hogy a válság, mely a polgári társadalmat a monopolkapitalizmus szakaszába történő átlépés idején megrázkódtatja, s előbb-utóbb a kulturában is érezhetőbbé válik, - megkérdőjelezve a valóság tükrözésére szolgáló régi művészeti-irodalmi formákat, stílusokat éppugy, mint a tudományos gondolkodás hagyományos szemléletét és korábbi megközelítési módszereit, - ugyancsak Budapest közvetítésével lép be a magyar kulturába és Budapesten át érezteti hatását az egész országban. A válságnak ilyen, Budapest közvetítésével történő tudatosítása azonban a hazai valóságnak részint általában az urbanitás mértékével való felmérését, részint pedig elsősorban a polgári társadalom ellentmondásait legélesebben mutató nagyvárosi valóságon történt átszűrését is jelenti: olyan körülmény ez, mely a fővárosnak a hazai kulturális fejlődés egészében játszott szerepét újabb vonásokkal bővíti. Hiszen az intézményes kultura így tudatosult válsága mögött most az egész uralkodó osztály válsága is felismerhetővé válik: az, hogy már nem tud úgy kormányozni, mint eddig tette; - és a kulturának a válságából kibontakozó új vonásai is már ennek a tágabb felismerésnek vonják le első következtetéseit.

III.

Budapest városfejlődése azonban amellet, hogy a várost az intézményes kultura vonatkozásában az egész ország központjává tette, - mint említettük - a kulturális fejlődés tömegjelenségeiből egy spontán keletkező, alkotóként és felhasználóként egyaránt és egyszerre működő (elsősorban kispolgári és proletár) társadalmi bázisának természetéből és igényeiből következőleg sajátosan nagyvárosi tömegkulturát is kialakított.

1. E spontán kulturának első sajátossága alapja: az a hatalmas változás, illetve az ezáltal előidézett elidegenedés, mely a városeejesítéstől az első világháborúig, sőt részben azon túl is a fővárosba, illetve a budapesti agglomerációba irányuló hatalmas mérvű bevándorlás természetes kísérőjelensége. A falusi élet zártságából, szűk személyi kapcsolatainak köréből, évszázadosan hagyományos rendű paraszti munkájából és az egész, mindenkinek következtében ingerszegény környezetből a nagyváros tömegei közé, a városi típusú bér-munka, kivált a nagyipari munka teljesen új rendjébe: egészében egy ingerekben rendkívül gazdag környezetbe és ugyanakkor még a falusi állapotokhoz képest is többnyire igen sivár, zsufolt és egészségtelen lakásvizonyok közé került, az egész országból összeverődő tömegeknek természetes reflexe ez.

Második jellemző vonását e kulturának az adja, hogy a tömegek a teljesen megváltozott körülmények között az elidegenedés feloldásában oly roppant jelentős: az új környezetet adekvát módon tükrözi és így értelmezni képes kulturára irányuló igényei a kultura régi műfajaiban és régi formáiban nem elégíthetők ki többé. Ezek ugyanis alapvetően a falusi világhoz tapadva alakultak ki és konkrét megjelenésükben (a feudalizmus válságával már meginduló bomlásuk ellenére is) általában kollektív tevékenység lassan és sokoldalúan formálódó termékei voltak. A nagyváros merőben új viszonyai viszont egyrészt az új környezetnek megfelelő műfajokat kívánnak, másrészt (és legfőképpen) pedig lehetetlenné is teszik a régies, részint tárgyaiban kézműipari, részint szellemileg-tartalmilag még a feudalizmus rendjétől befolyásolt kollektív tevékenység eredményeként létrejött kultura továbbélését. A kulturának az új környezet gyorsan változó ingerei között ezekre, illetve a mögöttük álló valóságra kell reflektálnia. Természetes, hogy ezáltal mind tárgyi, mind szellemi vonatkozásában előbb-utóbb szükségképpen tömegárúvá és ilyenként mintegy fogyasztási cikké is válik, - e minőségében természetesen szinte már az árutermelés és a kereskedelmi forgalmazás törvényszerűségeinek alávetetten.

E kultura harmadik jellemző vonásaként az így létrejövő, immár fogyasztási cikk jellegű termékekben egyrészt természetesen egyre inkább a nagyvárosnak és életének jellemző vonásai kerülnek előtérbe. Másrészt - a nagyvárosok fejlődésének világviszonylatban is egyre erősebb uniformizálódása révén - e kultura egyre erősebben kozmopolitává is válik, mind tartalmában, mind (ettől az esetek nagyrésztében el sem is szakítható) formájában is. A népdal, a népballada, a népi diszitó művészet és még inkább a népzene helyére a városi népszerűség minden etnikai eleménél, összhangban a nagyvárosi élet jellegével, egyre

urbánusabb, polgáriasabb, a fővónásaikban egyre inkább kozmopolita formákban kifejeződő új műfajok és stílusok fognak lépni.

2. Az e három tényező hatása alatt létrejött spontán budapesti kultúra fejlődésében három időben élesen el nem határolható, sőt jellemző elemeiben huzamosan egymás mellett is élő fázist lehet megkülönböztetni.

Az első fázis nagyjából a városegysítéstől a század 90-es éveikig tart: fő jellemző vonása az, hogy a városnak a megelőző fejlődés eredményeképpen már az egyesítés pillanatában is erősen heterogén helyi spontán kulturájában, a régebbi német kispolgárság és a kispolgárság erősen bécsies hatás alatt álló városi polgári típusu kulturája továbbra is együtt él egyrészt a bevándorló magyar kispolgárság és munkásság magyar, a XIX. század elejétől alakuló, már ugyancsak nem annyira paraszti, mint inkább falusi kispolgári típusu (tehát már nem népi, hanem inkább népies) kulturájával, - másrészt az ugyancsak bevándorló idegen, vagy külföldi vándorlásaiból hazatért benmszülött ipari munkásság leginkább németes színezetű munkáskulturájával, és végül a kulturának azzal a sajátos típusával, melyet az 1840-es évektől a városba áramló zsidó kispolgárság hoz magával. A városfejlődés sodrában döntően a nagyvárosi környezet, életmód és munkaviszonyok nyomása alatt, a nagyvárosi civilizálódás jegyében e sokféle típus egymáshoz való közelítése megindul, de még nem ér véget. Eredményeként mindenesetre mindegyik típusban és a kultúra majd minden ágazatában megindul a tömegcikk termelése, mely az új bevándorlók egyre nagyobb hányadának magyar etnikuma folytán magyarosodik ugyan, de ugyanakkor kiszorítja, visszafogja a bevándorlók kulturájának eredeti elemeit, Leghamarabb természetesen azoknak a rétegeknek, melyeknek leginkább nyílik módjuk a nagyvárosi társadalomba való beintegrálódásra.

A második, nagyjából az első világháborúig tartó fázisban a különböző típusu kulturák közeledése bizonyos társadalmi rétegeknél: így a kispolgárság, az alkalmazotti rétegek és a munkásság felsőbb rétegeinek vonatkozásában - nem utolsósorban a kulturális tömegcikk termelői és forgalmazói mechanizmusának: műhelyeinek, fórumainak és terjesztői apparátusának kiépülése folytán - már jelentősen előre is halad. A két fő típus: a városias és a falusias típus különállása azért még továbbra is megfigyelhető, bár a városias típus különböző változatai ekkorra már nagyjából egybeolvadtak. A különbségek természetét egyes, a típusokra jellemző műfajokon többé-kevésbé tisztán lehet érzékelni: a falusias típusra a (kétségtelenül modernizálódó) kalendárium, a (népzenétől már szinte teljesen elszakadt) magyaros műdal, a cigányzene és a hanyatló népszínmű, - a városias típusra a nagyvárosi és egyre inkább nemzetközivé váló témájú érzelmes-izgalmas ponyvaregény, a kuplé, az operett igénylése lesz a jellemző. A felhasználás vonatkozásában azonban már ekkor sincsenek társadalmilag tiszta profilok, - legfeljebb egyik vagy másik típus valamely társadalmi réteg részéről megfigyelhető előnyben részesítéséről beszélhetünk. Ám akár egyik, akár másik típus esetén, és mindegyik kulturális ágazat vonatkozásában - megfelelően a társadalom mozgásának - Budapesten a spontán kulturában elsősorban a kispolgári, vagy kispolgárosodó rétegek számára jelentős tartalmat hordozó elemek erősödnek fel. E körülményt kísérli meg felhasználni az e tömegeket a kulturán át a konzervatív sovinizmus és klerikálizmus hatókörében tartani kívánó manipuláció is. És ezek a kispolgári igényekre válaszoló elemek figyelhetők meg még a munkásmozgalmak kulturájának formai megjelenésében is: modern, progresszív gondolatok és kulturális vetületükben (legalábbis a tömegek felé) konzervatív (helyenként után vagy rejtettebben éppenséggel kispolgárias) formai eszmények feszültsége, részben még a szocialista kulturába is át fog huzódni, - míg az avantgard törekvések még szocialista tartalom mellett sem fogják tudni meghódítani a széles tömegeket.

A harmadik korszak, a két világháború között, a budapesti bevándorlás lelassulását, ugyanakkor a kultúra alakításában a második fázisban döntővé vált sajtó mellé immár új kulturaközvetítő elemek: a rádió és a film belépését, mindkettőnek roppant technikai tökéletesbülését és utóbbinak végül megszólalását hozza magával. Roppant lehetőséget nyújt ez arra, hogy a spontán kultúra részint az immár megszilárdult, egyre nagyobb hányadában második generációs nagyvárosiak népeiséget most már mélyebben és immár tisztán városias tartalommal járassa át, - részint fokozottan kozmopolitává váljék (ennek során már egyre erősebb amerikanizálódással is). És valóban: a kultúra mindkét típusában megfigyelhető a továbblépés: a falusi típus (mely hovatovább teljesen elveszti utánpótlását) most már tovább városiasodik s egyre inkább beszűkül; - a városi típus viszont modernizálódik és tovább szélesíti hatókörét. Ám az új technika emellett új, mindennél hatékonyabb manipulációt is lehetővé tesz. Ebben továbbra is a kispolgári tendenciák érvényesülnek, de most már az ellenforradalmi politika itt különösen hatékonyan adagolt (mert a kibontakozó kispolgárosodás menetébe eszmeileg igen jól beilleszkedő) nacionalista-soviniszta, másrészt bizonyos

parasztromantikus, sőt városellenes elemeivel is keverve. Az ilyen manipuláció megerősödését azonban a spontán kultúra hatókörébe a gazdasági értelemben vett kispolgárosodás igényétől már eltávolodott s tovább városiasodó proletártömegek egyre szélesebb bevonódása egyre inkább paralizálja: így a kor budapesti spontán kulturája - ha még mindig két (bár már közelítő) típusban, és mindkettőben jórészt a kispolgári eszményekre és igényekre felelő formákban is - de tartalmában már képes lesz megőrizni sajátos fejlődésének autonómiáját.

3. E fejlődés során mindenekelőtt világossá lett, hogy e kultúra típusait, műfajait és gondolati tartalmát tekintve végülis többszörösen tagolt és - a városfejlődés minden társadalmilag egységesítő hatása ellenére is - két főtipusa mindvégig felismerhető marad. Egyrészt mindvégig egymás mellett élnek benne (a népesség genezisében megfigyelhető különbségeknek megfelelően) a mult század a fejlődés kezdetének vázolásánál említett, részint falusias-népies típusu, részint németes (részben zsidós) és sajátosan, de egyre erősebben kozmopolita városias-polgári típusu kulturájának műfajai és gondolati tartalmai. Másrészt mindkét típus vonatkozásában megindul (a népességben lezajló társadalmi mozgásnak megfelelően) egy meghatározott fejlődés a típusnak társadalmilag magasabb fokon álló rétegei által képviselt változatai felé: ilyen módon a típuson belül is szétválnak a kultúrának alacsonyabb és magasabb színvonalat képviselő változatai.

Konkréten kimutatni és elemezni etagolódást és annak kialakulását a spontán kultúra egyes ágazataiban, hálás és tanulságos, ámbar itt már előadásunk terjedelmi korlátai miatt sem megoldható feladat. Mind a társadalmi bázis megosztottságából, mint az abban érvényesülő mozgás tendenciáiból létrejövő tagozódás azonban mindegyik ágazat esetén többnyire első látásra is felismerhető. Egyetlen, ám különösen jellegzetes, a típusokat éppúgy, mint a belső mozgás szabályszerűségét jól tükröző példaként részletesebben így itt csupán e spontán kultúra zenéjének alakulására kívánunk utalni: különösen tanulságos ágazat ez, mely a kultúra hozzákapcsolódó, benne összpontosuló sokféle már nem zenei összetevőjének, (például a zenére írott, vagy megzenésítésre kiválasztott szövegek, a zenében a tánccon keresztül tükröződő magatartásformák, stb.) elemzése révén a kultúra rétegzettségét és az e mögött álló erőket különösen jól megfigyelhetővé teszi.

A városegysítés korának nagyvárosi zenéjében a sajátos városias-polgáris elemet a bécsi közvetítéssel érkező s még a romantikában, sőt részben még előbb is kifermélődött németes polgári-kispolgári dallamvilág, illetve az ehhez tartozó zenés műfajok képviselték, a Nestroy-féle zenés játékoktól a kispolgári és munkásdalárdák repertoárjában szereplő, vagy akár a mellékutcák gyanus zengerájaiban forgó dalokig, - ennek megfelelő változatos tartalmu és színvonalu szövegeket és - tánczeneként - mozgásformáikban már városias magatartásformákat hordozva illetve tükrözve. Ugyanakkor a bevándorló magyar tömegek a századközép még a reformkorba visszanyúló romantikus-magyaros műdalvilágának és az ezt még reális helyzetekbe is beépíteni képes népszimfóniák zenei nyelvét hozzák magukkal, illetve tartják fenn, általában olyan szövegekkel, melyek egy a falusi-kisvárosi kispolgár szemével meglátott és színvonalán kifejezett világot tükröznek. Ezzel összhangban áll e rétegben az egyszerű koreográfiájú csárdásnak általános népi táncként való elismerése.

A század folyamán mindkét, egymástól meglehetősen távoleső típus továbbfejlődik, méghozzá társadalmi bázisának mozgástendenciáit követve az intézményes kulturát használó társadalmi rétegek izlése felé, - részben már ennek polgárosultabb, városiasabb voltától is csábítva. A városias-polgáris zenei típus az általában a szalonok világát tükröző és ennek megfelelő színvonalasabb zenei nyelvet is használó operett, a polgári társastánc zenéje, végül a kupléból polgári értelmiségi tudattartalmakat is hordozva megnesbült szonon felé fejlődik; dallamvilágának azonos nyelve folytán ez a zene a bécsi operett keretein részben már túl is lépve csakhamar és könnyen magába olvasztja e műfajok francia, angol, amerikai talajon keletkezett zenéjét is, - ami nemcsak különösen gyors fejlődését, de további hódítását is biztosítja. Csucspontjait Budapest kulturájában e műfaj az 1910-es évek olyan, immár sajátosan budapesti geneziséű nagyoperettjeiben éri el, mint a Mánás Miska, a Sybill, a Bob herceg, a Gül Baba és a csak részben idetartozó Csárdáskirálynő.

Ezzel szemben a falusias népies típusu zenében már egyedül - bár csak igen mérsékelt fejlődésként - a városba szakadt gentry, vagy gentroid elemek uri-falusi nosztalgikus álomvilága felé vezet az út. E zenének - szövegei irodalmiasodásával együtt a korai népi kispolgárosodás dallamvilágától is egyre érzelmesedve eltávolodó - formanyelvét uri cigányok, cigányozó urak és hozzájuk asszimilálódott zsidók alakítják és fejlesztik tovább. E korszak során meghal - széles körű elismerést biztosítani már egyetlen új darabjának sem

képesen - a népszimű is; - jellemző, hogy kimulása előtt a továbbfejlődés utolsó és azóta is utánozhatatlan sikerű kísérletében, a János vitézben már maga is az operett nyelvéhez kényszerül fordulni. E falusias-népies irányzatnak különben már nyilvánvaló zsakutkája elenére is társadalmi bázisának súlyát és erejét jól mutatja az a körülmény, hogy egyes elemeinek bármennyire külsőségesen is, de átvételét végülis a zene másik típusa sem tudja megkerülni, sem tematikailag, sem zenei nyelvben: talán nem indokolatlan, hogy a Csárdáskirálynő, vagy a Mágna Miska máig érő sikereiben a kétféle elem nem is tehetségtele-nül megkísérelt összeillesztésének hatását is látni véljük.

A két világháború közötti időben a két fő típus még mindig külön fejlődik; a falusias-népies típus fejlődése azonban mostanra már csaknem teljesen megáll, illetve némileg - még mindig társadalmi bázisának egyes vonásaival: elsősorban a réteg nagy arányú háborus részvételével is összhangban - militarizálódik: benne előtérbe kerülnek a motivumaira építő, ám egyre monotonabb katonanóták, vagy indulódalok. Ugyanakkor jelentős vagy hatásos zenei továbbfejlesztője, alkotója már olyan értelemben sincs, mint azt még az előző korszaknál is láthatuk, - a népdal Bartók és Kodály munkássága nyomán kibontakozó reneszánszáról nem is vesz tudomást, sőt azt vissza is utasítja. A városias-polgári típusu zene viszont továbbra is együtt fejlődik a nemzetközi szórakoztató zenével, megújulni és továbbfejlődni képesen az abba felvett olyan teljesen új zenei stílusköltőis, mint a dzsessz, -és importálva az új zenével együtt átvett szövegben és a tánc mozgásformáiban kifejezett magatartásformákat is. Még az operett által ábrázolt világban is észlelhető bizonyos tartalmi és zenei fejlődés a modern nagyvárosi polgárosodás felé, - ez persze zenéjének a hagyományos bécsi nagyoperettétől való még további elszakadását is magával hozza. Szinte korlátlan vizuális, többnyire a tudatalattiban ható kapcsolatai révén a filmzene is ennek a zenei nyelvnek hatását növeli tovább.

Budapest spontán kulturájának zenéje: benne két, eredetében társadalmilag pontosan meghatározható összetevővel; külön utjaikkal és kölcsönhatásaikkal, (melyek felhasználásukban már korántsem ismernek társadalmilag merev határokat): úgy véljük, csak egyetlen ágazat s ennek még e nagyon vázlatos ismertetése többé-kevésbé érzékelteti az egész budapesti kulturának egyes sajátos vonásait és fejlődésének utját. Mert - és ezt többféle kulturális ágazatnak éppen a zenében, illetve a zenés műfajokban jól megfigyelhető integrálódása mutatja - éppen a spontán kultura fejlődésében válik döntő jelentőségűvé a nagyvárosnak, a legdifferenciáltabb munkamegosztást is egyetlen egységbe szerkeszteni képes hatása. Mindezek az egyre differenciálódó kulturális területek (irodalom, zene, képzőművészet) ennek során egyre többet vesznek át egymás nyelvéből, kifejező eszközeiből, problematikájából és a felhasználók vonatkozásaiban is egységesülnek, keverednek. A típusok egy-egy csoportra, rétegre korábban jellemző kizárólagossága, vagy legalább is tulsulya egyre csökken és ha formai különállásukat megőrzik is, alapjában véve már tartalmilag, érzelmileg és így legvégső fokon társadalmi bázisukat tekintve is egyre több pontban fedik egymást. Ebben az egységben és ugyanakkor sokféleségben van, úgy érezzük, e spontán kultura autonómiájának egyik legerősebb biztosítéka is: összetettsége folytán valamilyen elemében mindig képes léven ellenállni az őt befolyásolni, megváltoztatni akaró külső kísérleteknek.

IV.

A spontán kultura alapjait és fejlődését vázlatosan (sőt utóbbit egy részterületen némileg mélyebben is) bemutatva azonban indokolt feltenni az értékelés kérdéseit is. Helyesen tükrözi-e ez a kultura a valóságot? ad-e magyarázatot problémáira és feloldja-e az ezek nyomán keletkező elidegenedést? - és végül mi az oka annak, amit e kérdésekre válaszul végülis kapni fogunk? A feleletet megadni e kérdésekre nem könnyű feladat: nem is vállalkozhatunk rá, hiszen a válaszhoz szükséges, a spontán kulturát konkrétan vizsgáló, elemző alapvető kutatások is jóformán hiányoznak. A válaszban így egyelőre elsősorban a kulturának a tömegek magatartásán tükröződő hatásáról nyert benyomásokra tudunk támaszkodni.

1. Kétségtelen, hogy - a kérdéseket fenti sorrendjükhöz képest megfordított rendben válaszolva meg - a spontán kultura már kezdettől fogva is mindvégig erős, elsősorban az uralkodóosztály részéről kiinduló manipuláció hatása alatt fejlődött. Már ennek következtében is természetes, hogy a valóságot is többé-kevésbé torzítottan tükrözi. A manipuláció ugyanis a városba huzódó ember természetes anyagi és társadalmi emelkedési igényét veszi célba: e kultura termékeiben így kezdettől fogva az a társadalmi réteg jelenik meg, mely akár a városba tóduló proletár tömegeknek, akár a proletarizálódott régi városiaknak ter-

mészetes, mert legegyszerűbben elérhetőnek, leginkább kézenfekvőnek látszó eszménye: a kisártermelésre, vagy értékesítésre, - később valamely stabil alkalmazásra - alapozott, önálló, független, vagy legalább is biztosított helyzetű kiegészítő, ennek életmódjával és az ezekre ráépülő, illetve ezeket kialakító materiális és szellemi értékrenddel: a klasszikus kispolgár világa ez. A spontán kultúra által tükrözött valóságban korszakunkon át növekvő sulyal végülis ez jelenik meg, nemcsak az irodalomban, de a tárgyi környezet, a képzőművészet, a dallamvilág, vagy a magatartás szféráiban egyaránt, - olyan nyomatékkal, mely végül azt is világossá teszi: kialakításában nem csupán az uralkodó osztály tudatosan kezdeményezett és irányított: már az iskolától kezdett és a templomi szószéken át is folytatott manipulációjáról van szó, - hanem igen nagy - szinte nagyobb - hányadában a tömegek olyan elementáris és e kultúra kialakításában szinte elsődleges erejű igényéről, váradalmáról is, melyet az uralkodó osztálynak éppugy mint a kulturális áruterelés és forgalmazás irányítóinak (a manipuláció és másik fő tényezőinek) már csak azért is ki kell elégíteniük, mert különben áruik kelendősége csökkenne le. S hogy ez az eszmény és értékrendszer sokáig milyen erősen él a tömegekben, azt leginkább az a teljes süketség és a visszhangnak az a hiánya mutatja, mellyel e kultúra még Budapesten is az intézményes kultúra válságjeleire oly sokáig reagált, makacsul megmaradva azok mellett a kulturális értékek mellett, melyeknek tagadása az intézményes kultúrában már régen megindult.

Pedig, hogy ez a konzervatív társadalmi eszmény a maga hazafias, valláserkölcsei és gazdasági értékrendjével együtt milyen gyorsan illuzorikussá vált, arra a bontakozó szocialista munkásmozgalom már kezdettől fogva rámutatott, harcot indítva a proletariátus soraiban még sokáig szívósan élő ilyen illúziók ellen. És ha ezeknek az illúzióknak a lebontása sok és döntő vonatkozásban már a századfordulóra jelentősen előrehaladt is, - éppen a kultúra vonatkozásában még a felszabadulásig is csak hézagosan sikerült. Talán annak a komplex kapcsolatnak következtében is, mely - mint arra még visszatérünk - e spontán kultúra legkülönbözőbb elemeit az életmódhoz köve szervezi: olyan életmódhoz kapcsolva, mely függetlenül attól, hogy az önálló kispolgári egzisztencia illúziójával való leszámolás már végbement, reálisan elérhető lehetőségként még továbbra is megmaradt, sőt egyre elérhetőbbnek látszott, s melynek gondolati és tárgyi kelléktárának minőségét és színvonalát és az illúzióknak bizonyult kispolgári lét alakította ki, - és határozza meg sokáig, még az illúzió lelepleződése után is.

Ha most már világos, hogy e spontán kultúra mely okoknak következtében nem képes a realitás tükrözésére, értelmezésére és a valóságból adódó problémák reális megválaszolására, az elidegenedés feloldására, - rá kell mutatnunk arra is, hogy az uralkodó osztály manipulációi és a saját maga által kifejezett váradalmak ellenére is ugyanakkor mégis miért nem lesz egyértelműen fékjévé a kibontakozó társadalmi konfliktusnak. A magyarázatot talán a hazai és általában a középkelet-európai tőkés fejlődésnek az a sajátosága adja meg, mely kibontakoztatta ugyan a termelőerőket, de már nem bizonyult elég erősnek ahhoz, hogy ennek életmódot átformaló hatását a társadalom mindazon területein érvényesülni engedje, melyeken pedig az erre irányuló igényt - részben éppenséggel saját manipulációjának során - felkeltette. A hazugságok azonban előbb-utóbb visszaütnek, - és az így keletkező, az illúziók összeomlását még keserűbbé tevő nagyvárosi környezetben különösen erős kiábrándultság (bár még ekkor sem az eszményből, hanem csupán megvalósíthatóságának illúziójából) éppen, hogy a konfliktus egyfajta élezéséhez fog hozzájárulni. A kitörésnek iránya a munkásmozgalom erejétől és stratégiájának helyességétől is függően fog majd kialakulni - hiszen e kiábrándultság és keserűség egyként lehet talaja egy szocialista átalakulásnak éppugy, mint (és ebben már a megelőző manipuláció kétségtelen eredményét is keresnünk kell) átmenetileg egy jobboldali puccsnak. Önmagában mindenképpen annak is jeleként, hogy a tömegek sem akarnak már a régi módon élni, - ami, ha végülis e spontán nagyvárosi kultúra mérlegét nem teszi is egyértelműen negatívvá, jelenségeinek értékelésében mégis nagy körültekintést és minden esetben konkrét elemzést igényel.

2. Sajnálatos módon azonban a budapesti spontán kultúrának, mely - mint említettük - előbb a sajtó, majd az első világháború után a rádió és a film segítségével egyre hatékonyabb módon válik az urbánus közmagatartásnak országos modelljévé is, éppen ilyen konkrét elemzések útján történő mélyreható analitikus feltárásával adós még mindig a tudományos kutatás. Egyes tudományos igényű részkutatások, de főleg a publicisztika és az ismeretterjesztés munkája során és szempontjai szerint azonban bizonyos speciális budapesti vagy éppen budapesti eredetű műfajai: a vicc, a sláger, kolportázs irodalom, vagy a sajátos pesti nyelv már legalább regisztráltak éppugy, mint bizonyos általános, ám a nagyvárosra különösen jellemző - főleg zenei - irányzatok budapesti megléte is. Van bizonyos benyo-

másunk e kultura belső rétegzettségéről éppúgy, mint az általa képviselt világnézetről, vagy vizuális eszményről. Mindezeknek konkrét bizonyítása, kölcsönös, széles, az értékrendben egymáshoz kapcsolódó összefüggésük, a konkrét társadalmi formáció és ezen belül a nagyváros talaján egymásra hatásuk mechanizmusa azonban még - talán a sláger legutolsó korszakának elemzésén elvégzett újabb kutatást kivéve - nem kerültek olyan mély és komplex vizsgálatra, mint amelyet jelentőségük révén nagyon is megérdemelnének. A sajátlagosan munkáskultura, illetve az un. nagyvárosi munkásfolklor kutatása során születtek figyelemreméltó részeredmények, éppen a kulturális jelenségek rendkívül rugalmassága folytán azonban a kultura egyes jelenségei pontos, illetve egyetlen osztálykapcsolatának meghatározása nem könnyű, és kérdés, hogy - legalábbis Budapest és kivált a két háború közötti korszak vonatkozásában - egyáltalán mennyiben gyümölcsöző kísérlet. Bár a kultura minél szélesebb területeire kiterjeszkedő elemzések, részletvizsgálatok nélkül e véleményünket is egyelőre csak megkérdőjelezve írjuk el.

Mindenesetre, vizsgálva, vagy (és inkább) vizsgálat nélkül, a kultura e közelmúltjának kutatóinál, tudományos vagy írói ábrázolóinál egyelőre általános a hajlam e nagyvárosi spontán kulturának lebecsülésére, és arra, hogy benne egyoldaluan csak egy manipuláció, illetve a népi forrásaitól elszakadt s talajtalanná vált kulturigényt úgyesen kihasználó, azt olcsó, és selejtes árával kielégítve korrumpáló üzletemberek tevékenységének "eredményét" lássák. Ugy véljük azonban, hogy e sommás megállapítás kétségtelen és súlyos részgazsággal ellenére is egészen mégis meglehetősen igaztalan és főleg aránytalan. Ez a kultura a társadalmi fejlődés meghatározott szakaszában alakult ki, amikor a régi formák, - mint láttuk - már elégtelenek voltak és hovatovább már falusi viszonylatban is elégtelenné kezdtek válni a valóság és a társadalmi igények kifejezésére, - az intézmények által képviselt magas kultura közvetlen és azonnali átvételét pedig a tömegek tanulatlansága, s e magas kulturának a hagyományosától többnyire teljesen elütő nyelve is akadályozta. A ponyvaregény, majd a bestseller, - a kuplé, a sláger, a ma joggal giccsesnek tekintett olajnyomat művészi inferioritása ellenére is, mégis mintegy áthidalásul szolgált ekkor: új világokat, új dallamokat és harmóniákat, új világlátást és mindezeket át új magatartást hozott magával, mely a valóság tükrözésében feltalálható minden álsága, nem egyszer rosszhiszeműsége mellett is legalább olyasmiről szólt, melynek a hagyományos, művésziileg kétségtelenül értékesebb elemekkel, tisztább pillantással történő kifejezésére e tömegek szintjén ekkor senki nem volt képes. Művészi és morális érték és pillanatnyi társadalmi hasznosság ilyen konfliktusának és kompromisszumának ha nem is helyeslése, de tudomásulvétele olyan igény, mellyel e kor ilyen spontán módon alakuló kulturájának sajátosan történeti megközelítésénél majdnem mindig találkozunk s mely csak a probléma minden oldalú, a jelenséget minden funkciójában külön-külön értékelő ábrázolásával elégíthető ki. (Tekintettel ennek során például arra is, hogy a spontán kultura, szemben az intézményes kulturának önmagukban is már erősen differenciálódott ágazataival, igen komplex is lehet, egyes elemei egymást kölcsönösen támogathatják: például sláger, kolportázs irodalom és egyfajta szabadidéses egy ember tudatában sokkal erőteljesebben képesek megszabni és erősíteni egymás szintjét, mint az intézményes kultura egyes, önmagukban is autonóm ágazatai.) Ennek eredményeként egy esztétikailag silány vagy akár mondanivalójában is félrevezető jelenség mögül is kibukkanhatnak funkcionálisan és jobb híján objektíve mégis csak hasznos elemek is: olyanok, melyek az elhagyott, önmagában sok szempontból értékesebb, tartalmasabb régi kulturához képest előrelépést is jelentenek. Ujból világossá tévén, hogy végső fokon mindezen elemeknek, hatásmechanizmusaiknak, és a belőlük összeálló kultura típusnak konkrét vizsgálata lehet csak az, mely a budapesti kulturának erre az izgalmasabb, egyénibb, sajátosan budapesti arculatára is fényt fog tudni majd deríteni.

3. Végülis meghatározni a budapesti spontán kultura főbb jellemző vonásait nem könnyű feladat: az ezt kialakító társadalmi bázisnak és az erre ható nagyvárosi fejlődésnek egyaránt sokoldalúan összetett voltából következőleg a meghatározás is végül csak a nagyvárosi valóságra válaszoló, a XX. század elejére már határozott körvonalakat felvevő magatartás legaláltalánosabb vonásait sorolhatja fel mint olyan elemeket, melyek e kulturát kialakították, illetve azt vissza is tükrözik.

E magatartást (s elemeinek és jellemzőinek felsorolása itt semmiféle szempontból nem jelent bármilyen rangsorolást is) teljesen kifejlett típusaiban az ingergazdag nagyvárosi környezet iránti nagy fogékonyság: rendkívüli kíváncsiság és igen gyors reflexek jellemzik. E reflexekben erős kritika, gyilkos, helyenként kiméretlen ironia, a groteszk iránti különös hajlam és a világgal szemben jellegzetes fölény mutatkozik. Ugyanakkor ez nem áll ellentétben egyfajta érzelmességgel (rosszabb esetben érzélgősséggel), amelyből azonban általán-

ban hiányzik a pátosz. Hozzájárul ehhez az, hogy e magatartás erősen prakticista, erősen tapad a konkrétumokhoz és nincs hajlama a dolgok absztrakt szemléletére. Ám hiányzik belőle a durvaság és a brutalitás, lévén, hogy (az absztrakcióra való hajlam hiányával némileg ellentétben) mégis inkább intellektuális: eszménye végülis a magára hagyott, de a világot illúziók nélkül néző és így eszét használni kényszerülő és képes (azt néha túl is becsülő) gondolkodó ember. Olyan ember, aki immár öntudatosan városlakó, aki lenézéssel tekint a nehézkes, magához képest műveletlennek érzett parasztra, - miközben lelke mélyén táplál bizonyos nosztalgiát a falu érzelmesen vagy érzelgősen elképzelt csendje és békessége után. Olyan magatartás ez, melyben már elválnak egymástól a kispolgárt még felfelé emelő és ugyanakkor az emelkedés illúzióját elvesztett ember vonásai.

Vitatható érvényű portré ez, de legalábbis e kultúra sajátos műfajai a vicctől a slágerig éppúgy, mint olyan megjelenési formái mint (legjellegzetesebbként) a pesti nyelv, általában ilyen magatartást tükröznek, vagy látszanak tükrözni. És bár kétségtelen, hogy e magatartás számos eleme más, elsősorban európai nagyvárosban is megtalálható, az is kétségtelen, hogy a budapesti spontán kulturának mégis megvan a maga sajátos jellege, mely azt bármely termékében, megjelenési formájában nagyon is pontosan felismerhetővé és lokalizálhatóvá teszi, - amennyiben persze e spontán kulturának valóban kifejlett formájával állunk szemben.

E spontán kulturában ugyanis - mint egész fejlődésének s ezen belül zenei ágazatának rövid vázlatából is már láthatuk - egész korszakunkon belül két típus él: a városias típus mellett egy falusias is. És ha ez utóbbi - kivált a nagyváros viszonyai között - már szűkülően és megrekedően van is, a nagyváros viszonyaiban való szerves begyökerezettsége folytán a város spontán kulturájának képéhez ugyancsak szervesen hozzátartozva, elemzése e spontán kultúra értékeléséhez is hozzáadhat bizonyos vonásokat, e kultúra bizonyos jellegzetességeit legalábbis észlelhetővé téve. És valóban, így válik felismerhetővé az, hogy a spontán kultúra két útja éppen az elidegenedés feloldásának lehetséges két irányában válik szét: míg ezt a városias típus a városon belül keresi (kitekintéssel esetleg az egzotikum felé), addig a falusias típus a feloldást az egyszerűbb, kevésbé bonyolult falusi-kisvárosi viszonyok között véli megtalálni. És ha ennek a megoldásnak illuzionizmusa - mint láttuk - nyilvánvaló is, e típus szívós jelenlétét és fennmaradását a nagyváros viszonyai között végülis azzal magyarázhatjuk, amit már a bevezetőben kiemeltünk: a fővárosi társadalom szerkezetében a sajátlagosan városi közép-polgári réteg mindvégig gyenge voltával. Az, ami e tényben nyilvánvalóvá lesz; a városiasodás be nem fejezettsége, illetve elhuzódása, elég lényeges ponton magyarázza, hogy a nagyváros ereje végülis miért nem bizonyult elégségesnek a beáramló vidéki tömegek gyors és teljes beolvadására; problémáiknak a városi kereteken belüli megoldására, illúzióknak legalább formai modernizálására. A nagyváros spontán kulturájának képére így ez a tanulság fogja végülis felrakni az utolsó vonásokat.

+ + +

Befejezésül: Budapest kulturájában a kettősségnek: az intézményes és a spontán kulturának a közelítésére már korszakunkban is történtek kísérletek. A magyar társadalmi és kulturális haladás legjelentősebb csoportjai, legnagyobb alakjai, főleg a századfordulótól pedig egyre erősbödő mértékben és egyre nagyobb hatással a magyar munkásmozgalom, törekedtek a tömegekhez eljuttatni az intézmények által képviselt kulturából mindazt, ami abból az egyetemes emberi kultúra kincstárához tartozik, együtt a tudományos szocializmus forradalmi világnézetével, megfelelően e világnézet kulturális vetületének. Jőszándéku és színvonalas polgári radikális törekvéseknek jelentős támogatást adott a század első két évtizedében maga a főváros is. De nem volt hiány a kevésbé jőszándéku és a két kultúrszférát a reakciós törekvések jegyében közelíteni igyekvő manipulációs kísérletekben sem. Egyének, kisebb csoportok esetén e kísérletek (jó- és rossz szándékuak egyaránt) még eredményt is értek el; korlátozott lehetőségei ellenére még a két háború között is jelentős eredményeket ért el a munkásmozgalom. A döntő eredményt, a választóvonal megszüntetését azonban nem sikerült elérni, - ha a megszüntetés előfeltételével a munkásmozgalom már indulásakor is elvileg tisztában volt. A társadalom alapvető osztályszerkezete által meghatározott - és mint láttuk - a kultúrában is érvényesülő választóvonalat ui. kultúra és társadalom általános viszonyának megfelelően csak a társadalmi egyenlőtlenség felszámolása, tehát a társadalmi forradalom alapján lehet megoldani. Ennek lehetőségét pedig csak 1945-ben Magyarország felszabadulása hozta el, a nagyváros háború romjain gyorsan kiviruló reményeivel.

VITÁNYI Iván:

Vörös Károly koncepciójának alapját, amely intézményes és spontán kultúrát különböztet meg, rendkívül termékenynek tartom, bár én is úgy érzem, hogy a fogalmak használata tulságosan pontatlan, s ennek nem csupán terminológiai jelentősége van. Az még csak felületi kérdés, hogy ebben az osztályozásban a harmincas évek filmgyártása a spontán oldalra kerül, vagy kerülhet, holott a filmgyár nemcsak hogy intézmény, de a kulturális intézményeknek legujabb, az árutermelésnek leginkább alávett típusát képviseli. Másrészt viszont az intézményes oldalra kerülő formáknak is megvan a közönség spontaneitásának bázisa. A harmincas évek filmje a pesti viccel vethető össze, a reprezentatív kiadó vállalatok által kiadott reprezentatív irodalmi művek viszont a hagyományos anekdotával. Amióta az árutermelés előtti, Marx által természetadának nevezett közösségek szétbomlottak, vagy szétbomlanak, minden kulturális terméknek van és tevékenységnek van egy spontán és egy intézményes mozzanata. Keletkezésében minden termék, a poeta doctus verse is, spontán, vagy legalábbis egy fokig spontán. És utána mind az intézményesülés felé tör, de nem mind éri el. Másrészt az intézményesült formák, a fogyasztás után, ismét a közönség spontaneitásának kiváltására törekednek, de ők sem mind érik el. Sokoldalú, többdimenziós, dialektikus folyamat ez, amelynek a két végpont, a spontaneitás és az intézményesség nem egyedüli két formája, hanem köztük számtalan, különböző változatu lépcsőt lehet megkülönböztetni. És amely formák még aszerint is változtatják alakjukat, hogy a társadalom mely osztálya, mely rétege milyen mértékben hordozója a spontaneitásnak. Mindezt természetesen nem az elhangzott előadás ellen mondom, hiszen ez nem állította az ellenkezőjét, csak a fogalmak tisztázásának szükségességére hívnám fel a figyelmet. Mert hozzászólásomnak nem az a lényege, hogy ebben a kérdésben vitatkozzak, vagy kétségeket vessek föl, hanem hogy elismerjem az előadásnak azt a legnagyobb erényét, hogy éppen erre a dialektikára mutat rá. Sokan vélik ugyanis úgy, hogy a most feltételezen spontánnak nevezett kultura csak a parasztoknál található fel. A néprajz, a folklorisztika, amióta van, mindig ennek formáival foglalkozik. De úgy lehet gondolni, hogy a városi kultúrában már csak az intézményesült kultura, az intézményesült kultura formáinak kialakulása és terjedése következik be. Ezzel szemben én is vallom Vörös Károly igazságát, amely szerint a spontán kultura - most elfogadván ezt a terminológiát - minden korban létezik, mert léteznie szükséges, mert az emberek nem csak verseket olvasnak, vagy regényt, hanem beszélnek is, és közben óhatatlanul esztétikai formákat alakítanak ki, mert nemcsak képzőművészeti tárgyakat néznek, hanem maguk is berendezik lakásukat, vagy alakítják tárgyaikat, és így tovább. Kétségtelen viszont, hogy az így felfogott spontán kultura, különösen pedig a multbeli spontán kultura kutatásának módszere még nem kialakult. Az előadás erre is célzott, amikor a zene példáját emlegette; az eredményeket érdemes lesz majd annak megfelelő időben más kutatásokéval egybevetni.

A magyar kultura, s benne a budapesti kultura szerepének reális felmérése nem is lehetséges az így felfogott spontán kultura áramlatainak felmérése nélkül. Kialakult egy széles nagyvárosi réteg munkásokból, iparosokból, alkalmazottakból, kispolgárokból, akik már alig-alig őrizték meg eleik paraszti hagyományait - különösen, ha azok idegen, eredetűek voltak -, később nyelvet változtattak, de nem jutott el hozzájuk az intézményes hivatalos kultura elég rendszeresen. Mégis, ők is énekeltek, ők is meséltek történeteket gyermekeiknek és viceket barátaiknak, ők is faragták, alakították, használati tárgyaikat, ők is valamilyen módon szokásoknak, tehát kulturális vonásokkal is rendelkező szokásoknak hódoltak. Ha tudni, mérni, befolyásolni akarjuk, illetve ha az ő kulturájukat tudni és mérni akarjuk, utódaikat pedig még a tudás és mérés mellett befolyásolni is, akkor e formák megismerésétől semmiképpen sem tekinthetünk el. Ugyanis azt, hogy ki milyen kultúrát tud befogni az intézményesnek nevezett kulturális termékekből, mindig meghatározza az, hogy mi az a spontán kultura, amelyet saját maga is előállítani, megszólaltatni, magában elképzelné képes. Üdvözlöm tehát, hogy eddig ezt az inkább kulturszociológusok által megfogalmazott igényt ennek a spontán kultúrának a felmérésére most a történettudomány oldaláról is támasztani látjuk. Talán ez módot ad majd arra is, hogy a jövőben jobban egyesíthessük erőinket a kölcsönösen fontosnak tartott téma valóban multidiszciplináris kutatásához.